

ПОВСЯКДЕННЯ ОКУПАЦІЇ У СПОГАДАХ ЖЕРТВ НАЦИСТСЬКИХ ПЕРЕСЛІДУВАНЬ

При значному обсязі зібраних останніми роками свідчень про період нацистської окупації дуже мало з них залучаються до наукового обігу через відсутність пошукових засобів та аналітичної обробки. Для якісного відтворення повсякдення окупації необхідно розробити концепцію використання опублікованих та неопублікованих джерел особистого походження.

Ключові слова: Друга світова війна, нацистська окупація, спогади свідків, повсякдення.

Документальну базу наших знань про повсякдення окупації складають здебільшого архівні документи різних окупаційних установ та післяокупаційні свідчення, в яких, в силу походження документів, є відбиток внутрішнього цензурування свідком своїх спостережень. Довгий час нових джерел особистого походження про цей сумний проміжок часу взагалі не створювалося. На жаль, не дуже багато є мемуарів, щоденників, записаних спогадів стосовно того часу на архівному зберіганні, тому кожна така знахідка сприймається, як відкриття.

У останні 20 років значним документальним пластом щодо подій Другої світової війни стали спогади колишніх примусових робітників та інших жертв нацистських переслідувань. У силу своєї специфіки найбільшу увагу в своїх спогадах колишні примусові робітники приділяють перебуванню у чужій країні, але й побіжно розповідають про будення окупації.

Дуже часто спогади не містять конкретних свідчень чи в силу віку авторів, чи через багато років, що минули, чи через особливості забування щоденних турбот і концентрування на значних подіях. Тим не менш, при ознайомленні з задокументованими спогадами неодноразово дивувало, що деякі свідки пам'ятають дрібні деталі малозначних або невідомих широкому загалу подій.

Зрозуміло, що збирати дрібязкові деталі виглядає марною та нікому не потрібною працею, але тим не менш, треба зазначити, що навіть у сучасних спогадах містяться дуже важливі свідчення. Розпорошеність

таких безцінних свідчень, нагромадження спогадів без їх аналітичного опрацювання не призводить до якісного стрибка у наших уявленнях про період окупації. Два-три роки стискаються в інтерв'ю до кількох хвилин розповіді, і ми отримуємо викривлене уявлення про значимість того періоду життя для очевидця. Вже видано достатньо збірників спогадів та усних свідчень колишніх примусових робітників та інших жертв нацистських переслідувань, що містять багато унікальних деталей щодо повсякдення окупації, але, як правило, вони не містять тематичних, навіть географічних, покажчиків, не дозволяють звести окремі подібні фрагменти один з іншим.

При підготовці Довідника про табори, тюрми та гетто на окупованій території України¹ дивувала відсутність будь-яких свідчень про місце утримання в архівних документах, при тому, що свідки розповідали у деталях про такі місця, їх розташування та призначення, та інше (наприклад, пересильний табір у Броварах, про який не вдалося знайти жодних документів). Слід зазначити, що навіть документи Надзвичайної державної комісії² не опрацьовані належним чином щодо місць примусового утримання громадян, оскільки це значна за обсягом робота, тому внесення даних до довідника здійснювалося на підставі складеної ще у часи СРСР архівної картотеки, яка не є досконалою, оскільки при її розробці було не взято до уваги багато цінних свідчень.

Інший приклад — дитячий туберкульозний санаторій в окупованому Києві. Що знають історики про цей санаторій? «Санаторій був один на всю Україну, і організували його наші лікарі і вчителі. Як їм це вдалося, я не знаю. Було там вісімдесят дітей, віком від 5 до 14 років. Брали туди із закритою формою туберкульозу або зі схильністю до туберкульозу. Санаторій розташовувався у двоповерховому будинку на Звіринці» — читаємо у збірці спогадів та листів оstarбайтерів³, можливо, що є й інші свідчення, які можна було б включити до реєстру спогадів про цей заклад.

Змістовними неопублікованими масивами спогадів жертв нацистських переслідувань є листи громадян до УНФ «Взаєморозуміння і примирення» з приводу компенсаційних виплат. У листах до фонду заявники (не лише колишні примусові робітники, а загалом усі, хто вважав себе жертвою нацистських переслідувань) нерідко писали про перебування під окупацією. Значна частина таких спогадів містять деталі щодо повсякденного життя.

Микола Я. згадував у своєму листі про трудовий табір при залізниці, про який теж немає архівних підтверджень: «Во время оккупации я был схвачен немцами в 1943 г. и отправлен на каторжные работы на ст. Помошная Кировоградской обл. где в то время находилось в концлагере около 700 человек, мы строили железную дорогу которая должна

була проходити від ст. Помошної на Умань, були там виключительно молодь 1925 г. народження. Концлагерь знаходився за колючей проволокою і охороняли немці з собаками, вранці на роботу котра була не під силу нашому віку, кормежка баланда ввечері в казарми де доїдали вши. Так продовжалося з 1943 г. травень до звільнення нас Червоною Армією в 1944 г. березень»⁴.

Один із колишніх в'язнів Сирецького концентраційного табору надав у своїх спогадах дані про подальшу долю тих, хто був вивезений з цього табору після його евакуації: «В кінці серпня 1943 г. більша група (нескільки сот ув'язнених) із концлагеря була передана представителям німецького військового командування, де нас використовували на демонтажі обладнання заводу «Большевик» г. Київ як військовополонених. При підході наших військ до р. Дніпро, наш лагерь з заводу «Большевик» вивезли до Ковель, де передали німецькій залізничній поліції і використовували на вантажно-розвантажувальних роботах на залізничній станції Ковель, а при підході радянських військ до г. Ковель нас вивезли на територію Німеччини (лютий 1944 г.). де мене використовували як «остарбайтера» в г. Ебелгаузен на будівництві бараків до 30 травня 1945 г.»⁵

Дуже мало відомо про долю румунів з Закарпаття у лавах угорської армії, тим ціннішою знахідкою став лист Миколи Л.: «13–10 го 1941 року мене венгри взяли в армію. А 20–11 го 1942 року мене венгри вивезли на фронт, до Дону. 12–13 уночі, січня 1943 року руський фронт урвали, а ми почали відступати аж до Києва. Коло Києва зібрали нас усіх венгрів на одне поле. Там сказали хто румун, хай виступить, румуни йдуть додому. А вони замість того зібрали зброю, і нас в штрафний лагерь, нас повезли коло Овруча на одне село, що називається Томачі (?). Я там був у квартирі у Василя Білого. 1-го квітня 1943 року нас повели в ліс, де німці привезли одну машину пилів, напилників і топорів. Кожим чотирьом чоловікам дали пілу, два топора і напилники, і дали наказ рубати ліс від залізничної дороги на 100 м довжини і зліва і справа, а так само і при сошейній дорозі. Норму дали на 4 чоловік 12 м ширини, а 100 м довжина, на 1 день. Коли ми рубали 2–3 дні німці приходили із машинами, забирали дерево, і везли до Овруча на вокзал, грузили в вагони і відправляли до Німеччини. Ми крім того копали і окопи, що нас вони заставляли, то ми і робили. Там ми пройшли цілу Україну до Карпат. 1-го жовтня 1944 р. до Карпат ми розбіглися по домам»⁶.

Зазвичай у спогадах яскраво зафіксовані стресові ситуації: прихід німців, розстріли, вигнання до Німеччини, а щоденні рутинні дії опускаються чи висвітлюються схематично. Тим не менш, у деяких спогадах містяться описи щоденного життя: «Нам було дуже важко жити або виживати. В це час з'явилися партизани, день немці ніч партизани. Три рази

нас всех деревенских подгоняли к [колхозным] дворам хотели стрелять. Но бог нас спас. Пришлось мне работать с 12 лет. Матери помогала [серпом] жать рож пшеницу. Отцу [помогала] сена сушить, скирдовать и так-же за детьми и скот какой был все было на моих руках. Шесть месяцев стояли немцы в нашей деревне строили дорогу. Было много горя слез. Потом стали отступать у кого детей много стали забирать и отправлять в Латвию. С нашей деревне четыре семьи отправили и нас»⁷. Для історії повсякденності інтерес мають саме рутинні практики: «В период оккупации в г. Харькове все мы, оставшиеся в живых (отец, мать и я) работали, отец занимался починкой обуви, мать кроила и шила дома одежду соседям и знакомым (хотя не имела швейной машинки, наметав скроенное несла к соседям для прострочки на швейной машинке за что платила; я, сделав тачку развозил ящики с ситром по частным киоскам получая их на частном заводе, а вечером помогал отцу чинить обувь, принесенную из мастерской. Однако всего этого хватало (заработка) семье на несытное пропитание (в основном на картошку и немного хлеба)»⁸.

На увагу дослідників періоду окупації заслуговують також записи інтерв'ю, проведені з жертвами нацистських переслідувань учасниками конкурсів шкільних робіт, які проводив УНФ, а зараз Міжнародний фонд «Взаєморозуміння і толерантність», які повинні були записати мінімум два інтерв'ю з жертвами нацистських переслідувань. Накопичився значний масив записів спогадів, який чекає на аналітичну обробку, співставлення з іншими джерелами та залучення записаних спогадів до наукового обігу.

Найкращі роботи школярів опубліковані у збірках, і серед них є публікація щоденника батька вивезеної до Німеччини дівчини, який було знайдено у Запорізькій області, запис інтерв'ю школярки з членами родини про їхнє дитинство в окупованому Києві⁹, окремо слід назвати справжнє наукове дослідження школяра з Криму про табір військово-полонених у селі Михайлівка Сакського району¹⁰, про який не було знайдено жодних документальних підтверджень при підготовці довідника про табори. Роботи школярів містять багато інших цікавих знахідок та свідчень, але опублікована тільки незначна частина від зібраного школярами матеріалу, який заслуговує на увагу істориків. Можливо, не всі записи відповідають науковим стандартам «усної історії», але треба враховувати, що переважної більшості тих, хто залишив свої спогади, вже немає у живих. Цього року конкурс проводиться безпосередньо на тему німецької окупації населеного пункту автора, і є надія, що будуть отримані нові свідчення про раніше невідомі аспекти повсякдення окупації.

До речі, проблема відповідного опрацювання вже накопичених свідчень є не тільки у нас, але й передусім у Німеччині та Австрії, де

протягом останніх років робота зі збору свідчень велася у великих обсягах та цілеспрямовано. Перехід від індивідуального рівня інтерпретацій подій до комплексного уявлення про них потребує додаткових зусиль з боку істориків.

При відвіданні концентраційного табору Маутгаузен довелося познайомитися з проектом ландшафтної історії (прив'язки спогадів до ландшафту), і це здається дуже цікавою концепцією щодо опрацювання спогадів. Здається необхідним на сьогоднішньому етапі, коли вже накопичено значну масу спогадів, передусім жертв нацистських переслідувань, запровадити обробку вже опублікованих свідчень відповідно географії та часу події, яку описує свідок, а також факту, який він описує, якщо цей факт досі є невідомим, або не відомим у деталях. Така обробка надала б цьому масиву спогадів якісних характеристик для подальшого введення до наукового обороту.

Чи є перспектива у такого проекту? На нашу думку, є. Сьогодні є можливість завдяки новим технологіям перейти від описової історії, яка ілюструється парою-трійкою прикладів, що не надають комплексного уявлення про проблему, до якісного наповнення історичного тла подій. Життя у маленькому містечку, про окупаційне будення якого зовсім нічого не було відомо, окрім дат окупації та визволення, завдяки записам інтерв'ю та спогадів місцевих старожилів, набуває деталей, наповнюється подробицями, прив'язками до існуючих дотепер об'єктів. Співставлення історій багатьох таких містечок вже дозволяє робити висновки щодо подібностей чи відмінностей окупаційного періоду в окремих регіонах. Повна реконструкція періоду окупації, очевидно, є утопією, але щонайменше активне «втягування» вже записаних спогадів та свідчень у науковий оборот, підкріплення їх інформаційної складової розвідками в архівах, окупаційні фонди яких до сьогодні задіяні тільки у дуже малому обсязі, особливо установ місцевого значення, дозволить по-іншому інтерпретувати повсякдення окупації, особливо регіонального рівня.

¹ Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941–1944). К., 2000.

² Надзвичайна державна комісія зі встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх посібників і завданої ними шкоди громадянам, колгоспам, громадським організаціям та установам СРСР. Повна колекція зберігається лише у Державному архіві Російської Федерації. — Ф. 7021.

³ «То була неволя...» Спогади і листи остарбайтерів. К., 2006. — С. 169–170.

⁴ Колекція листів громадян до УНФ «Взаєморозуміння і примирення». 1997, Справа 31.

⁵ Там само.

⁶ Колекція 1997, справа 22.

⁷ Колекція 2000, справа 11.

⁸ Колекція 1997, справа 40.

⁹ Цей біль у серці не вщухає...»: Збірка учнівських рефератів. — Львів: Кальварія, 2005. — С. 7–11, 137–144.

¹⁰ *Квітко Дмитро*. За колючим дротом // Полинова доля. Збірка робіт фіналістів Другого Всеукраїнського науково-творчого конкурсу серед учнів старших класів загальноосвітніх навчальних закладів на тему «Доля громадян України, постраждалих від нацистських переслідувань». — К., 2006. — С. 112–118.

При значительном объеме собранных в последние годы свидетельств о периоде нацистской оккупации очень мало из них вводятся в научный оборот из-за отсутствия поисковых средств и аналитической обработки. Для качественного отображения повседневности оккупации необходимо разработать концепцию использования опубликованных и неопубликованных источников личного происхождения.

Ключевые слова: *Вторая мировая война, нацистская оккупация, воспоминания очевидцев, повседневность*

Although in recent years there are gathered a considerable amount of evidence about the period of the Nazi occupation, very few of them are introduced into scientific search for lack of funds, and analytical development. For high-quality display of everyday relief under occupation we must develop the concept of the use of published and unpublished sources of personal origin.

Keywords: *World War II, the Nazi occupation, the memories of witnesses, everyday life.*